

A mitikus folyó regénybeli iránya Szempontok *A falu jegyzője* értelmezéséhez¹

Irányregény?

Megjelenése óta vitatott, irányregény-e – illetve miért az – *A falu jegyzője*? Ennek fordulatait a szakirodalom alapos ismeretével, a regényszövegre összpontosítva, a dekonstrukciós módszer szellemében foglalta össze Devescovi Balázs.² Szellemes és találó kérdései között némileg elsikkad, hogy már a kortárs Erdélyi János³ tisztábban látta a kérdést, mint bárki más, amikor rámutatott a regényszervező tényezők és közéleti mondanivaló ellenmondásos viszonyára. A regény legfőbb értékét a róla szólók többsége abban látta, hogy „közel hozta [...] az irodalmat az élethez”,⁴ illetve, hogy „nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is”.⁵ E „tett” „eszmeiségét” fejtegeti monográfiájában Sótér István,⁶ miközben a marxista realizmus-elméletet alkalmazza. Wéber Antal⁷ elemzése sem vitatja ezt az álláspontot, de új szempontokkal gazdagítja, és a reformkori irodalmi gondolkodás középpontjában álló írói *küldetéstudat* meghatározó szerepét hangsúlyozza.

A küldetéstudattal megszólaló elbeszélőnek ismernie kell a befogadók érdeklődését, a közvéleményt izgató kérdéseket, hogy ezekből építhesse föl a szövegből következő tanító-nevelő hatást és közben szórakoztató módon kösse le figyelmét. A homéroszi énekes, a mindenkori tanító és a hívei lelki vezetésére vállalkozó pap közös törekvése, hogy – jórészt, de nem kizárólag a múltból vett – példázataival elősegítse közönségének helytállását, érvényesülését a mindennapi életben, illetve erősítse a közösség szempontjából fontos erkölcsi értékek tudatosítását. A tudományos és filozófiai irodalom tanítása ugyanúgy a befogadáshoz megfelelő előképzettséggel rendelkezőkhöz szól, ahogy az esztétikai értékrendbe illeszkedő irodalomé. A nyomdatermékek vásárlókörének kiszélesedésével elsősorban az „új”-ról szóló tudósítások kerültek a figyelem előterébe, egy ponton túl azonban föltételezhetővé vált bizonyos irodalmi hagyományok és jellegzetes magatartásminták, erkölcsi értékrendet zavaró társadalmi jelenségek közismertsége. Rabelais és Cervantes óta erre épül számos regény beszélőjének közérthető játéka a föltételezésekkel és hiányokkal.

Eötvös itt alkalmazott ironikus beszédmódjának egyik szellemi előzménye Fielding *Joseph Andrews és barátja, Mr. Abraham Adams kalandjai* című regénye

lehetett. Adams tiszteletes a maga naiv hitével, a keresztény tanítás betartásának eltökélt szándékával csetlik-botlik a világban (akárcsak Tengelyi), és minduntalan beleütközik abba, hogy a társadalom nem eszményeinek szellemében működik, hogy a képmutatás, a hamisság elnyomja a jó szándékot. Hiányzik belőle Vándory bölcs szkepticizmusa, annál erősebben nyugtalanítja a maga igazságába vetett hite. Mellette az ifjú, helyét kereső, kalandokba sodródó Andrewst abban a mitológiai helyzetben ismerjük meg, amikor a bibliai Józsefhez hasonlóan találkozik a maga Putifárnéjával, s a tisztaság eszményétől vezetve utasítja el szinte öntudatlanul anyagi gondjai megoldását – az idősebb és érzéki vágytól vezetett asszony vagyónával együtt. A XIX. századi közízlés az érzékiségnek – Fielding számára még természetes – megjelenését persze nem tűrte, de annál jobban méltányolta a tudatában élő hagyomány parodizálását és saját társadalmi tapasztalatainak szatirikus újraírását. Azzal a beszélőben és befogadóban együttesen élő céllal, illetve váromozással, hogy a történet a szájalom és könyörtelenség, az önzetlen segítő szándék és önző mohóság, a jó és rossz közti választás általános kérdéseire utaljon.

Ahogy Fielding, úgy Eötvös is ezt az igényt elégíti ki a maga alkotta szabályok között, mégpedig a magasabb állásúak alacsony gondolkodását és viselkedését emelve ki,⁸ amit Kölcsey a komédia szervező elvének ítélte.⁹ *A falu jegyzőjének* szövege sajátosan vetíti egymásra a beszélő közvetlenül kifejezett erkölcsi-nevelő szándékát és jól ismert irodalmi közhelyek újraírását. E közhelyek elemeit részben a politikai beszédből veszi, részben népszerű olvasmányokból (életképek, „régí” és romantikus lovagregények, betyártörténetek), valamint hatásos színművekből (érzékenyjátékok, népszínművek¹⁰).

Az írói szándék igen határozott, már a történet elején megismerkedünk vele: „én mindig legalább tízezer olvasót képzelek hátam mögött, kik történetem tekervényes útjain lépésről lépésre követnek” – mondja.¹¹ Eötvös minden jel szerint jól ismerte lehetséges olvasóit, akik részben azon az érzékeny irodalmon nevelkedtek, mint ő, akiket a kor rémdrámái és kalandregényei szórakoztattak; akiről tudta, hogy le kell kötni figyelmüket, föl kell kelteni szájalumukat, meg kell őket könnyeztetnie ahhoz, hogy tudatosítsa bennük: ők is felelősek a körülöttük elkövetett igazságtalanságokért, felelősek a szegénységért, elmaradottságért és nyomorúságért; s mindezen nekik kell változtatniuk. S mivel egy nyelvet beszélnek, mivel azonos világban élnek (amit jól ismernek), mivel e világban érdekeik találkoznak, megnevezhető az elérhető cél is: Magyarország átalakítása, a hazai viszonyok alapvető megváltoztatása. A negyvenes évek közepén, amikor a regény szövege fölépült, úgy látszott, hogy sem Széchenyinek, sem Kossuthnak (azaz sem a kormánnyal való együttműködési szándékból, sem az alkotmányos „sáncok” védelméből kiindulva) e cél el nem érhető, Eötvös mást javasolt: az emberi igazság érvényesítésének útját. Kétségtelen, hozzá hasonló módon akarták a kor költői is

megrendíteni az olvasót, fölébresztetni érzelmeit, célokra vezetni gondolkodását, s ezzel a cselekvés politikája felé terelni. A *falu jegyzőjének* írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával, hogy műve nyolc, egyenként nyolc-nyolc íves füzetben jelenik meg. Mégpedig első részlete 1845. március elején, az utolsó november 9-én. Ez a nálunk új módszer fölcsigázta a vásárló-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket. A történet elbeszélőjének tehát gondoskodnia kellett róla, hogy mindig maradjon nyitott kérdés, mindig legyen meglepetés; s a regény végkimenetele (a két fiatal pár házassága, Tengelyi kiés megszabadulása) megfeleljen a várakozásnak.¹²

Az *Életképek*¹³ már az első füzetet lelkesen üdvözölte: „Legelső, mi ez új regény, irodalmunk e nagyra becsülendő nyeresége felől tanulságot tesz, miszerint t. i. az a nagyközönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyerend...” – olvassuk a folyóirat 1845. március 15-i számában. Érdekes észrevétele, hogy miután Peti elfogásánál a szerző nevetségessé tette Nyúzóékat, az olvasó csalódik, amikor azt tapasztalja, hogy a cigány tényleg a „zsvány” cimborája.¹⁴ (Az ismertető persze nem tudhatta a folytatást, amelyben Viola inkább áldozat, mint bűnöző.) Miután (még a folytatásos megjelenés évében) Hartleben három kötetben kiadta a regényt, ugyanez a szerző (más álnéven) az *Irodalmi Őrben* írt róla igényesebb formában.¹⁵ Hazucha Ferenc, aki a Vas Andor, majd Kelmenfy László álnév mögé rejtőzött, külön kiemelte, hogy a „regény a Tisza partján, egyikén amaz ismeretes halmokon kezdődik, melyek az alföldi síkságot elborítják”. Az átolvasott nyolc ív végére jutva az *Életképek* mellékleteként megjelenő *Irodalmi Őr* műismertetője fenntartja elismerő véleményét. Megállapítja: „Nem tekinthetjük e regényt, a’ nélkül, hogy hazánk és állapotaink képe ne lebegjen előttünk, mellyeknek a’ megyei életben mutatkozó árnyoldalait fösti...” Részletesen elemzi a jellemeket, s dicséri a leírásokat: „legérdekeesebb elmefuttatásai közé tartoznak a Tisza s a tiszai táj leírásai...” Azt mondja, az erkölcsi tanulsággal nem foglalkozik, mert az nem rossz, hiszen végül az „öregek” (Réty és Nyúzó) helyét a „jó reményt” kínáló fiatalok foglalják el. „Ha (és pedig így van) a regény célja az életet és az embert ismertetni, a magyar irányregényé pedig a magyar életet és magyar embert ismertetni, nem zárhatom be ismertetésemet, a’ nélkül, hogy meg ne mondjam: miszerint szerző e részben teljesen megfelelt feladatának...” (Csak a nyelv ellen emelt kifogást, ami azért érdekes, mert ez Erdélyi bírálatában megismétlődik, és Csengeryt indulatos tiltakozásra készíti.¹⁶)

Erdélyi János vette észre,¹⁷ hogy „Tengelyi élete minden ellene szótt cselészövények ellenére nem tartozik a boldogtalanok közé; munkás volt ez viharos élete első felében, mindazonáltal feleségének szeretete, a másodikban lá-

nyának boldogsága olyan fénypontok, melyekért az egypár havi fogságot sok ember szívesen elszenvedné”.¹⁸ Amennyiben a szerző politikai szatírát ír, mondja Erdélyi, ha „bevallott célját valóban el akarja érni, ha képzelődése keresztül nem tör azon a hálón, melylyel a közélet a centralizáló bajnoka a költőt befogta, ha regénye csakugyan tör akar lenni, a megyei szerkezet keblébe döfendő, akkor Tengelyinek el kellett volna vesznie, Nyúzóknak közakarrattal országgyűlési követnek küldetnie, hol ő, a gyakorlati ember, ki üres teoriákkal nem bíbelődik, a büntető eljárás elrendezésénél bizonyosan¹⁹ főszerepet játszik, stb. Keniházy (így!) született másodalispán, Rétyné halála szükségtelen, Ákos pedig kijózanodik, s oda hagyva kedves Vilmáját kamarássá s Nyúzó követársává lesz.”²⁰

Erdélyi egykorú kritikájából nem derül ki, hogy a regény szövege vagy Eötvös más nyilatkozatai alapján állítja: „Ő a megyei rendszer elleni polémia miatt regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politikai; s azért gazdag képzelmei mellé oda akarta állítani a rideg logikát, hogy annak röptét az előre kiszabott pályáról eltérni ne engedje; szóval, szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak.” Erdélyi – Hazuchával szemben – arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy az „irányköltészet, nem költészet többé”, de Eötvös művében a „művész győzött a polemizáló journalista felett”: tehát költői alkotás született. „B. Eötvös József korsót kezdte készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a másák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban ez istennőnek az 1845-dik év.”²¹ Kérdés csak az, nem éppen a „művészet temploma” és a „másák oltára” azok a célok-e, amelyeket Eötvös részben korszerűtlennek, részben a regény lehetőségeitől idegennek érzett? Ez egyébként rávilágít arra is, miért idegenkedik a posztmodern elemzés a küldetésstudattól, miért téveszti össze (nem csekély gúnnyal) Devescovi Balázs Eötvös „szívét” a szövegbe kétségtelenül igen erősen érvényesülő érzelmi hatással.

Pedig Erdélyi kiváló logikával mutatott rá arra, hogy a politikai célú szatíra milyen fejleményeket kívánna; ellentétben azzal, hogy a regényben győz a jó, és méltó büntetést szenved a rossz, miközben a szenvedés, az áldozat és a szeretet meghatja a befogadót. Erdélyi azt is föltételezi, hogy más megoldás drámaibb lenne, katarzis- (megtisztulás-) élményt váltana ki az olvasóból. „Ha azonban szerző így fejezi be regényét, az olvasó undorral zárta volna be a könyvet, mint bármely francia regényt, bosszankodva, hogy érzelmeit a szerző színpadra vonja.”²² Erdélyi kiváló fölismeréséhez, hogy a magányos olvasó másként fogadja be az írott szöveget, mint a színházi néző a színpadi megjelenítés hatása alatt közösen átélt élményt, legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a folytatásokban megjelenő regény olvasója, ha csalódik az elbeszélésben – vagy bosszankodik azon –, meg sem veszi az utolsó kötetet. Már pedig *A falu jegyzője* sikert aratott. És ezért készült.

A színházban megrendüléshez szokott közönség olvasta a regényt, s a negyvenes években (a sajtó szigorúbb cenzúrája miatt) különösen fogékony volt a politikai küldetéstudatból fakadó költészetre. Egyaránt bizonyítják ezt Vörösmarty közvetlenül politizáló versei és Petőfi sikere, ami *A XIX. század költőibe*, majd az *Apostolba* foglalt váteszi szerepfölfogás elfogadásába torkollik. *A falu jegyzőjéből* sem hiányzik a küldetéstudatból fakadó „irány”, de azt ne keressük se a sokfelé ágazó történetben, se a jellemelekben, se a sokat emlegetett „valóság ábrázolásában”.²³ Sőt a beszélő gyakori „kiszólásaiban”, részletes magyarázataiban, fejtegetéseiben sem. A szövegben nyoma sincs a centralizmus mellett szóló érvrendszernek, amelyet Eötvös politikai cikkeiben világosan kifejtett. A regényíró érdeklődésének középpontjában az emberi létezés, az emberi világ ellentmondásai állnak. Az „irány” abban az allegóriában rejlik, amely a befogadóban alakul ki a beszélő által irányított érzelmi hullámműködés hatása alatt. Ez hozza közel, ez teszi személyes üggyé az előzőleg (és nem csak Eötvös írásaiból) megismert társadalmi gondokat. Mindenekelőtt a vérlázító igazságtalanságokat.

A késői olvasó csak az emberi gyarlóságok ismeretében értheti Csengery Antal baráti indulatait, melyekkel a *Pesti Hírlap* hasábjain „kivédi” Erdélyi bírálatát. A „Fővárosi újdonságok” című rovatban üdvözli a *Szépirodalmi Szemle* indulását, első számát, noha „rosszalja az úgynevezett irányregényt” vitató álláspontot. Németes alaposága miatt marasztalja el *A falu jegyzője* kritikáját: „Mert ha például felállítjuk, hogy a regénynek politikával foglalkozni nem lehet, ez azt teszi, hogy a regénynek nem szabad az embert feltüntetni a szociális intézetek közt. Mi ezt nem tartjuk. [...] Mi nem tartjuk a művészetet az élettől valami egészen különvált s annyira fölötte álló dolognak, hogy vele erkölcsi vagy társadalmi viszonyok’ felvilágosítására élni szabad ne legyen; sőt erősen hisszük, hogy a’ ki munkáiban a’ költői leírás és művészi formán kívül még egyéb czélt magának ki nem tűz, nem érdemli meg, hogy művésznek tartassék.”²⁴ Lényegében ez az a gondolatmenet, amelynek alapján később a különböző elemzők az irányregény-elméletet igazolják.

Csengery két számmal később újból kifogásolja a pedáns kritikát, s megálapítja: „...olgy korban, mint a miénk, midőn az emberi nem eszméi mintegy forradalomban vannak, midőn az, mi századokig kétségbevonhatatlan igazságnak tartatott, kérdés alá vétetik, midőn minden osztály megtámadva hiszi rég elfoglalt helyzetét, vagy sorsa javításain iparkodik egész erővel, midőn az egész társaságot egy nagy tengerként mozgásban látjuk; s vagy vésznek vagy dagálnak közeledését sejdítjük, melyben az egész emelkedni fog: ily korban, bocsássanak meg a Szemle kiadói, de a művész nem maradhat, szelíd képzelmei körébe visszavonulva, közömbös az általános mozgalomra nézve, mellyet maga körül szemlél; nem főleg olgy hazában, mint a miénk, mely természetes kifejlődésében hátramaradva, újjászületésének nagy munkájában egyetlen fiának közreműködését sem nélkülözheti. Illy korról, illy viszonyok

között írja a Falu jegyzőjének derék írója, hogy” a közgondolkodásra akart hatni.²⁵ A bonyolult (végig nem idézett) körmondat olvasója talán nem csodálkozik, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztője megvédi Eötvös regényének nyelvét is, legföljebb azon az érven lepődhet meg, hogy ezt a népiességre hivatkozva teszi.²⁶ A *Szépirodalmi Szemle* nem is hagyta ezt szó nélkül, mire Csengery még egyszer tollat ragadott, hogy Eötvössel együtt újságja nyelvét is megvédje. Emellett ismét hitet tesz az irányregény eszméje mellett: „Német eszmének mondtuk s mondjuk jelenleg is azt, mintha a regény önmagában, önmagának volna czélja.”²⁷ Ez az érv egyébként azt is sugallja, hogy a „centralisták” körmondatai követik a magyar hagyományt, s Erdélyi nyelve „németes”.²⁸

Gyulai Pál emlékbeszéde nem hozott lényeges fordulatot a mű és életmű értékelésében.²⁹ Nyomában indult Sőtér István, aki (sok évvel később) azt mondja: „A falu jegyzője polemikus mű, amely Eötvös politikai programját szolgálja.”³⁰ Részletes és számos érdekes megfigyelést tartalmazó elemzése magas színvonalon, de a kor szellemében igyekszik elhelyezni a művet a marxista értékrendben. Véleménye szerint: „A falu jegyzőjébe publicisztikai, közéleti célzatú lapokat illeszt az író, melyeken hol szónoki hévvel, hol jogászai érveléssel a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja.” Ezért a mű „kétségtelenül a politikai regények sorába tartozik”, lényegében a centralista elképzeléseket népszerűsíti, s legfontosabb üzenete a megyerendszer kíméletlen kritikája.³¹ Weber Antal figyelemre méltóan egészítette ki Sőtér egyoldalú értékelését. Dickens „*Vázlataira*” hivatkozva emelte ki az életképek szerepét a regény szövetében, amit az író ellenpontosító szerkesztéssel erősít föl.³² A „realizmus” megközelítésében is eltér fölfogása a politikai időszzerűsítés szándékától: „A külvilág realitás elveinek ugyanis e korban, napjaink népszerű terminusával élve, magas fokú információs értéke volt” – írja, majd így folytatja: – „A valóság minden oldalú megismerése utáni igény – a polgári fejlődésből következő – fokozódása olyan helyzetben következik be, amikor egyes társadalmi rétegekre még egyfajta mozdulatlanság, helyesebben szólva helyhez kötöttség volt jellemző.”³³ Érdekes megjegyzéseket tesz Eötvös „emberbarátságának” (filantróp szemléletének) verseivel is szemléltetett következményére. Eszerint „egyáltalában nem törekszik arra – bár a részvétet és együttérzést sugárzó fejezetekben számos emelkedett líraisággal átszőtt részlet található –, hogy elsősorban impressziókkal, jól megfogalmazott jelzőkkel megrakott mondataival hasson.”³⁴ Fenyő István *A centralisták* című könyvében a politikai gondolkodástörténet keretében tárgyalja *A falu jegyzőjét*, a „valóság” bonyolultságát emeli ki a regény világmésképek elemzésében, majd a befejező képsor harmóniájára hívja föl a figyelmet: „az alföldi rónaság képeinek életre keltése kifejezetten prózakölteménnyé emelkedik. A vágyott szabadság és élethit költői jelképévé, a végtelenség érzésének tolmácsolásává, a küzdőképesség megújulásának foglatává.”³⁵

Kulin Ferenc már 1984-ben vitatta Sőtér fejtegetéseinek néhány elemét, mert véleménye szerint „Eötvös épp arról győzi meg olvasóját, hogy a jövőt formáló új erő, a közéleti funkciót vállaló, európai műveltségű értelmiség a régi struktúráján belül is képes szervezni és szerveződni az erkölcsi Rosszal és a politikai reakcióval szemben”.³⁶ Úgy látja, hogy ennek reményét nem a tapasztalatok, nem az „író utópisztikus” programja, hanem az esztétikum igazolja. Talán éppen azzal, hogy a „re-akció” nem a hatalom céltudatos törekvését jelenti, hanem a szövegvilágot uraló tehetetlenség érvényesülését. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó az, amit Kulin (egy másik tanulmányban) a regénybeli időről ír, ami „itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak ismétlődnek.” Bahtyint idézi: „A köznapiságba zárt élet ciklusideje ez. [...] Ez az idő sűrű, nyúlós, úgyszólván belemászik a térbe...”³⁷

Kulin kiemeli a „térbeli behatároltságot” és azt, hogy „az nem úgy ábrázolja a történéseket, mint az adott világrend alapjait kikezdő folytonos változás mozzanatait, hanem az Egyensúly felbillenésének és helyreállításának, tehát a parxisban³⁸ folyton sérülő-bomló struktúra permanens önkorrekciójának kétütemű mozgását, a regény cselekménye nem a visszafordíthatatlan történelmi időben, hanem – nevezzük így: – a vármegye-lét állandóságában játszódik. Mivel a konfliktusnak az adott téridőben kell kibontakoznia és megoldódnia, mert a Jövőre utalás éppúgy kétségbe vonná ennek a létszerkezetnek az immanenciáját,³⁹ mint az országos politika (a Bécshez való viszony, a nemzeti-nemzetiségi probléma stb.) kérdéseinek bevonása a műbe.”⁴⁰ Ez a gondolatmenet Bahtyin regénytipológiájából indul ki, akit Kulin úgy idéz, hogy hozzáteszi: amíg a szövegbeli „idő ki nem mozdul önmagából, amíg azok közül, akik ebben a nyúlós-ragadós köznapiságban élnek, ki nem lép valaki egy más ritmusú és más léptékű világba, s nem tudja meg, hogy ennek a kollektív izoláltságnak az örökkévalósága csak illúzió, s hogy élnek közöttünk olyanok, akik lélekben ama másik világ polgárai, s ilyenként alkalmasak lennének arra, hogy megmutassák a kiutat ebből az embertelen körforrásból – mindaddig senkiről nem mondhatjuk, hogy felelős lenne közösségéért és önmagáért.”⁴¹ Ebből a logikából az következik, hogy föltételezésével elmentésben Tengelyi sem lehet „főhőse” a regénynek, de erre nincs is szükség, hiszen nem a regény „hőseinek” kell kilépniök a „vármegye-lét” idő és tér keretéből, hanem a befogadótól várható, hogy a történet fölkelte bennük ezt a szándékot.

De ha nem szembesítjük is a befogadói szemponttal Kulin gondolatmenetét, „önkorrekciót” hiába keresünk a regény szövegvilágában. A fölborult egyensúly nem áll helyre. Az a – bizonytalan távlatú – helyzet, amelynek az

ára Vándory jóságának a haldokló üveges zsidóra tett hatása és Viola önfeláldozása, új és lényegében más – lehet.⁴² Abban ugyanis Erdélyinek tökéletesen igaza volt, hogy az igazság elvének fölülkerekedése sem az adott tér, sem az adott idő jellegében nem rejlik benne. Ákos, Kálmán, Etelka vagy Vilma még hosszú ideig belesimulnának az adott feltételrendszerbe, ha a véletlenszerű leleplezések nem változtatnák meg a feltételeket, ha Rétyné nem szánná el magát az öngyilkosságra és Viola a Tengelyi-iratokkal bizonyított vallo-más kedvéért nem követne el erőszakot feleségének tartozó hűségén. A beszélő szándékait – esztétikai elvek helyett – a folytatásos regény és közönségének a viszonya határozza meg. Fenn kellett tartani az érdeklődést, a vára-kozást, föl lehetett ébreszteni a szánalmat és a fölháborodást, végül azonban nem lehetett megengedni, hogy rossz érzés maradjon a befogadóban; hogy másként akarja befejezni a történetet. Nem művészi és nem (csak) üzleti ok-ból, hanem azért sem, mert e lezárt és megoldott képlet keretében szabadon érvényesülnek a befogadó érzelmi válaszai, az adott körülmények között ke-resi az azoknak megfelelő „jobb”, „igazabb” figurák lehetőségeit, s így nem jut a változtatás szükségességének belátásáig. Ez az a siker, amelyre nem csu-pán az írónak, de még inkább a politikai gondolkodónak szüksége van. Így lehetett ez a kíméletlen szatíra a centralista eszméket elutasító – vagy az iránt nem érdeklődő – olvasók körében sikeres regény.

Flaubert-nél ez másként jelentkezik, de a Gogol- és Turgenyev-művek szö-vegvilágára Bahtyin okkal hivatkozik. Bovaryné ugyanis kitör az „én”-jét elnyeléssel fenyegető zárt világból, ha korábban nem, öngyilkosságával. Eötvösnél pedig először Viola gyilkos tette mozdítja ki megszokott keretéből az időt, aztán az iratrablás bünténye, az újabb gyilkosság, a nyomozások, vé-gül az üveges zsidó leleplező vallomása és az önfeláldozás tanúbizonysága oda nem illő mozgásokat indít el. A regény szövegvilágában a hűség, a sze-retet, a hála, a becsületérzés elvont eszményből cselekményszervező ténye-zővé válik, s megbontja a köznapiság falát. Az emberek alkalmazkodnak éle-tük feltételrendszeréhez, de éppen a történet erkölcsi mélypontján, az igaz-ságszolgáltatás megcsúfolását szemléltető „bíróági” tárgyalás napján tuda-tosítja a beszélő, hogy az egyik nap nem olyan, mint a másik. A közéleti kö-telesség teljesítésére szánt napot a bíróság minden tagja meg akarja rövidíte-ni, a saját hasznát szolgáló idő kedvéért. A természet ugyan körforgásban működik, de a termést be kell takarítani, s ha ennek eljön az ideje, akkor cse-lekedni kell. Noha itt néhány zsák krumpli tétje áll szemben egy ember éle-tével (és az önzés az igazsággal), a zömmel mezőgazdaságból élő korabeli be-fogadó számára e cselekvési kényszer átvitt értelme világos üzenet lehetett.

A *falu jegyzőjének* szereplői nem úgy élnek, ahogy más körülmények között élhetnének, de élnek (meg is halnak). Az idő nem áll, nem forog körben, hanem lassan folyik, mint a békés Tisza. Annyira, hogy van, ami elromlik (a Réty-kastély kertje, dísztava, a selyemhernyó-ügy, az egykori útépítő

szándék); s megjelennek – átültethetetlen formában – új európai eszmék is. A „modernizációnak” idegen példákat követő szelleme a hazai közegben éppen olyan nevetségessé válik, mint a rossz „hagyomány”. Tengelyi és Vándory – heidelbergi tanulmányaikkal együtt – ősi keresztény értékeket képviselnek, ahogy arra már első párbeszédük fölhívja a figyelmet. Tengelyi családi háttérének hosszú kifejtése egyrészt *A karthausiból* már ismert anyatlanság-élményt, az ebből következő érzelmi kielégületlenséget és a természetes védő-nevelő szerepe hiányát szólatatja meg. Apja, akinek magatartását, gondolkodását egy egészen más világ alakította ki, mint amelyben a fia él, mindent megtett, hogy Jónását boldognak tudja: „Egyetlen nevelési elve azon meggyőződés vala, hogy miután az, ki meleg szerelmet nem érez keblében, sem valódi boldogságra, sem valami nagynak a kivételére nem képes...”⁴³ A regény világában három különböző idősík jelenik meg: a múlt (Tengelyi Ézsaiás életének kora, amiről keveset tudunk meg, csak azt, hogy a lelkész elviselhetőnek találta), a jelen és a jövő (amit az jelez, hogy Ákos és Kálmán már nem külföldre, hanem Pestre ment tanulni).

Tengelyi Ézsaiás tiszteletes úr fiába oltotta szigorú erkölcsi elveit, vallásos hitét, s a régi példák fényében⁴⁴ megtanította „az anyagi világ csudálatos rendében Teremtőjét bámulni”.⁴⁵ Jónás apja saját parókiáján képzelte el fia életét, ahogy ezt a történelem logikája sugallta. Abban a reményben, hogy az idő mozdulatlan marad. A magányos gyermek beleélte magát egy álomvilágba: „Határtalan lelkesülés minden jó s nemesért, minden alávalóságnak lángholó gyűlölése, rokonszenv minden szenvedés iránt, bátorság mindig s mindenütt, hol igazságtalanság ellen fel kelle lépni, de egyszersmind azon elvbeli szigor, mely néha maga igazságtalansághoz vezet: egyszóval mindazon tulajdonságok, melyek Utópiában Jónást a polgárok legerényesbikévé, magas civilizációnk közepett pedig túrhetetlen, vagy legalábbis oly emberré teszik, kit kerülni szoktak.”⁴⁶ A beszélő előlegezett ítéletét most figyelmen kívül hagyva, fordítsuk figyelmünket arra, hogy a folyó folyik,⁴⁷ az apa meghal, fia jól akarja teljesíteni kívánságát, teológiát tanul, föltámad nyugtalan-sága, világot akar látni, Heidelbergbe megy. Hogy innen – elégedetlenségen kívül – mit hoz haza, azt nem tudjuk meg. Annyi bizonyos, hogy a Heidelbergben megismert Réty Sámuel biztatására választotta Taksony vármegyét. S az más, mint az utópiák világa. Merész, majd egyre szerényebb álmai azért nem valósíthatók meg, mert nem olyannak látja a világot, amilyen, hanem amilyennek szeretné. Vándory „lelkészi” tevékenysége viszont lassan és korlátozott körben célt ér: az üveges zsidó gondolkodását, világképét sikerül megváltoztatnia, s ezzel elérhetővé teszi az igazságot, leleplezhetővé a gázságot.

A napi politikára mindig bizonyos távlatból tekintő Eötvösnek a centralizmus olyan megoldási javaslata, ami a magyar társadalom működésének rossz gyakorlatán segíthetne. De nem látott benne oly biztos sikerhez vezető

megoldást, mint Petőfi a forradalomban, már csak azért sem, mert mérlegelő-elemző világszemléletétől minden utópia idegen volt. Ennek kézenfekvő oka egyrészt, hogy sem olvasmányai, sem külföldi utjai során szerzett tapasztalatai nem mutattak a magyarságnak követhető példát. Talán elsőnek ismerte föl nálunk, hogy mindaz, amit az iskolákban a görög demokráciáról és a római köztársaságról, az utóbbi emberének közösségi erőnyeiről tanítottak, a XIX. század viszonyai között nem mindenre ad megoldást. Ehhez persze az antik egyenlőségre hivatkozó francia forradalom rémtetteitől való (kortársainak döntő többségével közös) irtózása is hozzájárulhatott, hiszen a véres terror éppen azt tagadta, ami számra a legfontosabb volt: a keresztény szeretet, jóság, megértés parancsát és az emberi élet szentségét. Mivel pedig semmitől nem féltette jobban hazáját, mint az érték- és önpusztító lázadástól (amiről majd a *Magyarország 1514-ben* című regényében ír); mivel sem Széchenyi, sem Kossuth útját nem látta sikerre vezetőnek, más megoldást keresett.

Tapasztalatai alapján nem tudta elképzelni, hogy a rokoni és érdekkapcsolatok révén összefonódott, a családi-baráti szálakból összeszőtt megyerendszeren belül érdemi változások alulról fölépíthetők legyenek. Viszont úgy gondolta, meg lehet találni azt a kisebb számú, jól képzett, a közjó és közboldogság eszméjének elkötelezett szakembert, akik fölülről ki tudják építeni a működőképes polgári Magyarország létrehozásában megjelölt célhoz szükséges közigazgatást és igazságszolgáltatását. A centralista elvekről azonban szó sem esik a regényben, amelynek szövegvilágában az igazság hiánya, a jellemek eltorzulása, az emberi lét feltételrendszerének képtelen ellentmondásai a befogadóból akarják kikényszeríteni az elitelő véleményt. És ennek alapján a változtatáshoz szükséges tetteket. *A falu jegyzője* elsősorban a műveltebb nemességhez szól, s noha inkább a nőolvasókat szólítja meg, célzott közönsége az a réteg, amelyik politikai szerepvállalásra készíthető. Olyan időpontban, amikor Bécs fő törekvése a főispánok és főispáni helytartók hatalmának megerősítése, azaz a megyei önkormányzatok korlátozása volt. „A cél Magyarország egysége – nemzeti érdek s érzelmek tekintetében, az eszköz törvényhozásunk” írta a regény megjelenése előtt 1844. július 28-án Szalay Lászlónak. Ennek az egységnek a létrehozása végett úgy akarta a nemesség kiváltságait megszüntetni, mint Kölcsey: azaz az érdekegyesítés szellemében, a megőrzött alkotmányos szabadságjogok kiterjesztésével. Ezért különleges fontosságú Tengelyi és a főispán beszélgetésében egyetértésük a helyzet fölháborító tényezőin. Csakhogy a kormány képviselője hiába látja a megyei élet torzulásait, saját önző érdekeitől vezetve nem tesz ellene – és fölötteinek nem tolmácsol ebből semmit. Kiábrándultságával, megalkuvásával a rendszer része.

A nemzeti érdek Béccsel szembeni védelme ezért is alapvető. Noha Eötvös (különösen 48 utáni írásaiban) a Habsburg-ellenes magyar különállást nem tekintette olyan egyértelmű célnak és lehetőségnek, mint Kossuth. A biroda-

lomhoz tartozás előnyeit európai távlatból másoknál világosabban látta, s fölvetette a nem-magyarok fokozott jogfosztottságát is. Amikor a főispán azal érvel, hogy sok magyar paraszt „a világ akármely földművelő osztályával a jólétre nézve kiállja az öszvehasonlítást”; Tengelyi így válaszol:⁴⁸ „nem laknak-e e magyar paraszton kívül mások is országunk határai között, kik nem kevésbé hontársaink, kik nem kevésbé igényelhetik figyelmünket? Nézen excellenciád e megye orosz népességére. Rongyosan éhségtől beesett, halvány arcokkal látjuk e szerencsétleneket harminc faluban, s mi történt e faj jobblétéért s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhöz kössük, hogy belőlük magyarokat, hogy belőlük e hon hív polgárait neveljük?”⁴⁹ Ahogy azt *Szegénység Írlandban* című munkája bizonyítja, észrevitte a gyarmati-szellemi hatalomgyakorlás elszegényítő következményeit is.

A *falu jegyzőjében* az igazi „irány” nem a centralizmus (ami időleges és vitatható hatékonyságú politikai megoldás, s amire aligha gondolnánk, ha máshol nem olvasunk róla) népszerűsítése, hanem az, aminek szolgálatára hivatott: az igazság elvének érvényesítése az emberi kapcsolatrendszerekben. És ez az „irány” (az eszményi igazság keresésének iránya) a szabályozatlan folyók módjára kanyargó mondottakban, a nem mindig pontosan illeszkedő történetelemekben mindvégig a legkövetkezetesebben érvényesül. A cselekmény elindításául szolgáló bűn, ami első pillanatban alaptalannak látszó gyanú formájában jelenik meg, kiválthatná a félelem alóli fölszabadító nevetést, de rögtön többszörösen a visszájára fordul. Akiknek az igazságot kelle-ne szolgálniok, nem szolgálják azt, hanem a hamisan értelmezett törvényesség nevében uralkodnak; de akit vádolnak, az sem egészen ártatlan. Aztán a kis számú ártatlanok egyike kerül börtönbe, s egy valódi bűnös őszinte vallomása, továbbá egy másik önkéntes áldozata menti fel az alptalan vád alól. A kaland és a nyomozás csak mellékszál. Középpontban az igazság elvének érvényesülési lehetősége áll. Ami pedig Eötvös írói ars poeticáját – vagy inkább: ars narraticáját – illeti, a kérdésre nem találunk egyértelmű választ. Inkább azt a küzdelmet érzékeljük, amelyet a beszélő a figyelem fenntartásáért és a befogadók meggyőzéséért kifejtett.

Beszélő és beszédmód

A realizmus kérdése nem kerülhető meg, hiszen másfélszáz esztendő szakirodalma használta e fogalmat. Kétségtelen, Eötvös regényében nem az ideál, nem valami eszményi világ jelenik meg. Akkor a „reált” látjuk, a valóságos Magyarország az, amit szövegében földidéz? E kérdéssel már Erdélyi János is küszködött, noha még úgy érezte, meg kell védenie az író-művészt a politizálás vádjától. A realizmus fogalmával – sok kiváló irodalomtörténésszel együtt – Northrop Frye is zavarban van. Szerinte a „valószerű művészet ilyen reakciót vált ki: »Hogyan hasonlít ez arra, amit ismerünk!«”⁵⁰ Azzal, amit Goethe „Élet”-nek nevez, s amit Csengery dicsér, ugyancsak bajban

van: „Amikor például belenézünk egy Dickens-regénybe, azonnali reakciónk, s ezt a szokást melengeti minden általunk ismert kritika, hogy az »élettel« hasonlítsuk össze, akár a mi életünkkel, akár Dickens kortársainak az életével. Akkor aztán olyan jellemekkel találkozunk, mint Heep vagy Quilp, s mivel sem mi, sem a Viktória korban élők nem ütköztek soha olyasmibe, ami valamennyire is »hasonlított« ezekhez a furcsa szörnyetegekhez, a módszer azonnal fölmondja a szolgálatot.”⁵¹ Valami hasonlóra kell gondolnunk, amikor Nyúzó Pál képét látjuk *A falu jegyzőjében*: „Már maga külseje rémüléssel tölté el, s pedig nem csak a vétket, hanem az ártatlant is. Csontos szikár termete, a redős arc, melynek mord kifejezését sötét szakállá, s hosszú, lelógó bajsza még inkább nevelék, zöld villogó szemei, melyek Istentől nem csak hogy lássanak, hanem hogy sértsenek is, látszanak teremtvé; hozzá a rövid szárú pipa, mely nélkül angaricalis⁵² gyűléseken kívül a szolgabíró még senki nem látta, s mely e szerint mintegy testének tagjai közé tartozék; s a rikácsoló hang, mely minden vallatásnál vagy más törvénykezési eljárásnál az egész falut rémülésbe hozá, oly egészet képezének, mitől a járásban – gazembereket kivéve – mindenki remegett; s főképp ki őt kocsiában látá, kénytelen vala megvallani: hogy az igazság sehol rettenetesebb alakban nem lépe föl.”⁵³ A pipa ugyan, a korabeli nemes urakat ábrázoló képeken valóban, mintha testük része volna, az összkép mégis Deák „állatorvosi” lovát juttatja eszünkbe,⁵⁴ amivel még senki nem találkozott.

Frye – Dickensről – írja: „A gyakorlatban nem nehéz megkülönböztetni az ironikus *hangnemet*, mely az alsó szintű mimetikus módban, illetve az ezt megelőző módokban található meg, magának az ironikus műnek a *strukturájától*. Amikor például Dickens iróniát alkalmaz, az olvasót is invitálja, hogy vegyen részt benne, mert feltételezheti a normalitásnak bizonyos közös mércéit a szerző és olvasó között. Az ilyen feltételezések egy meglehetősen népszerű mód ismertetőjegyei. Mint Dickens példája mutatja, a távolság a komoly és népszerű fikció között kisebb az alsó szintű mimezisben, mint az ironikus irodalomban. A viszonylag állandó társadalmi normák elfogadása szorosan kapcsolódik azzal a tartózkodással, amely az ironikus fikcióhoz mérten az alsó szintű mimezist jellemzi. Az alsó szintű mimetikus ábrázolásban a jellemek rendszerint úgy tűnek fel, ahogyan mások szemével láthatók: teljes öltözetben, s mind fizikai létük, mind belső monológjaik nagy része gondosan el van távolítva.”⁵⁵ Az idézet a komikus fikciós módról szóló fejezetből való, s érdemes kiegészíteni azzal, hogy utalunk Dickens olyan képtelenül groteszk szereplőire is, mint Mrs. Gamp (a *Martin Chuzzlewit*ben), Mr. Micawber (a *David Copperfield*ben). S idézhetünk egy jellegzetes mondatot a *Pickwick Klubból*, mert azt Eötvös akár olvashatta is: „Az első fénysugár, mely bevilágít a homályba, és vakító ragyogással oszlatja szét a halhatatlan Pickwick úr közéleti pályafutására látszólag boruló ködöt – az első fénysugár a Pickwick Klub tudományos összejöveteléről fölvetett jegyzőkönyv átolvasá-

sa nyomán gyullad ki előttünk. A Pickwick Klub hátrahagyott iratainak sajtó alá rendezője büszkén és boldogan adja most az olvasó kezébe az alábbi jegyzőkönyvet, (amiben Pickwick úr »gigászi elmjét« ugyan nem látjuk, de őt magát igen, amint beszédét mondja, s) emelkedett helyzetében láthatóvá vált feszes térdnadrágja és a bokavédője: ezek a ruhadarabok fel sem tűntek volna senkinek, ha akármilyen hétköznapi ember viseli őket, minthogy azonban Pickwick úr lábát ékesítették – vagyis inkább, ha szabad magunkat így kifejeznünk: minthogy Pickwick úr lába ékesítette őket –, hát áhitatos tiszteletet parancsoltak.”⁵⁶ A kortársak éppen úgy nem ütköztek Pickwick úrba, ahogy Nyúzó sem önmagát, hanem a megfélemlítés eszméjét képviseli az iróniára épülő szerkezetben.

Eötvös hasonlóan ironikus beszédmódot használ. Hangsúlya nem a történet valódiságán, igazán megtörténtségén, valóságosságán van: hanem a beszélő *személyes hitelén*, amit a befogadó visszaigazol. Következik ez egyrészt tanító alapállásából, másrészt abból, hogy a történetet nem helyezi idegen, különös, történelmi közegbe, ehelyett az azonosulás érzését akarja kiváltani. Azt a módszert is használja, amelyet Thackeray a *Hiúság vásárában*: az eszményített igazság és az érzelmi gazdagság (érzékenység) sokkal fontosabb a beszélőnek, mint a dolgok valódisága. Azaz a romantikus ideál segítségével idézi föl a befogadóban a regényben karikatúrisztikusan megjelenített hazai világot. Szövege sokkal inkább alkalmas arra, hogy a befogadás-esztétika szempontjai szerint vizsgáljuk, mint hogy a realizmus rendszerébe akarjuk illeszteni.

Az „itt” érzését a Tisza és a táblabíró mítoszok váltják ki. Már a táj- és helyszínleírás is gyakran utal olyasmire, „amit fül nem hallott, a szem meg nem jára”,⁵⁷ pedig egyes elemeivel mindenki találkozott. Nézzük példának Nyúzó szobáját: „Az ágy, mely a szoba egyik szögletében állt, nem lehetne keskenyebb; egy hozzá mind barna színre, mind keskenységre, mind arra nézve hasonló szekrény, hogy reá is ruhák, írások, kalap s bot, szóval minden, minek egyéb helye nem volt, halomra hányatott; egy kis asztal, az ablakok egyikében; négy bőrszék s egy lábnyi szélességű pamlag nem igen akadályozhatták a vendég mozdulatait; s maga a nagy asztal annyi különféle dolgokra használtaték – a vendégek nagy része Garacson közönségesen rajta ül, – hogy a helyet, melyet elfoglal, tökéletesen meg is érdemli, mit nem mindenkiről mondhatunk el hazánkban. De ha a szabad mozoghatás magyar embernek Nyúzó szobájában jól esett, főképp korunkban, hol Pestet utánozva, falu helyen is bútorok oly össze-vissza rakatnak, hogy köztük botlás nélkül elmenni majdnem lehetetlen, mi ezen élvezet ahhoz képest, hogy belépve mindenki látá, miként itt azt teheti, mihez éppen kedve van? Ádám és Éva akkor érezék először, hogy édeni boldogságuk elveszett, mikor szégyenlenni kezdék magokat egymás előtt; öltözetről gondoskodtak...”⁵⁸ Ezt a szégyent kívánja kiváltani, amikor eltúlozza az igénytelenséget. Tudatosan elveti a „realista”

regényekben részletezett polgári ízlést, s az ellentétét viszi a képbe. Az ésszerűtlenségig nyomatékosított kényelmetlenséget kell belátni, s ez Rousseau (kifordított) hatása. Mintha Nyúzó annak kényszerű belátása miatt lenne igénytelen, hogy a „fejlődés” során föltámadt igényeket a társadalom soha nem tudja kielégíteni;⁵⁹ noha a befogadó maga erre vágyik.

A beszélő mindvégig kívülről tekint a fölidézett világra. Nézőpontja azonban változik. Fő törekvése, hogy az ősi történetmondó „énekes” tanító-nevelő szerepében idézze föl azokat a torz jelenségeket, amelyeket a korabeli ember saját tapasztalatából, de másként ismert, s amelyek az itteni beállításban egyszerre nevetségesek és ijesztőek. A beszélőn gyakran úrrá lesz a szónok, ilyenkor a szöveg erősen retorizált, arra az érzelmi hatásra törekszik, amellyel a politikus vagy a prédikátor föl tudja kelteni a befogadóban a fölháborodást. Néha (ugyancsak iróniába foglalt) költői hajlama is fölbukkan, mint például Etelka bemutatásakor: „Ily szőke haj s fekete szem, ily szabályos vonások leírására tenta és papíros vajmi szegényes eszközök. [...] Ha havasról szólok, melynek csúcsát a nap sugárai pirosra festik, míg aljok tiszta fehéren csillog, s nem találhatod az egymásba folyó színek határait, talán legjobb képét adom, s mégis hideg bérc, a mozdulatlan jégfalom eszedbe fogja juttatni a nyájas hölgy piruló arcait, sötét szemének ragyogó tekintetét, a piros ajkak mosolyát, egyszóval a lelket, mely szép orcáin elédbe sugárzik...”⁶⁰

A regényíró meglepően sokszor háttérbe szorítja a vígjátékíró, aki néhol a korabeli bűnügyi drámák jellegzetes elemeiből építkezik. A regény elejéről később idézett rész az alaphanghoz, a befejező sorok a szónok szerepéhez köthetők. Jellemezésül sokat beszélgeti a szereplőket: gondolhatunk itt akár Vándory és Tengelyi érzelmesen moralista szónoklatszerű megszólalásaira, akár Nyúzó vagy Kenyházy káromkodások formálta, parancshoz szokott tömör megnyilvánulásaira, akár a megyei urak latin jogi kifejezésekkel terhelt nyelvére, akár az aljas Macskaházy beszédébe illesztett református szövegmokra.⁶¹ Nyúzó szellemi fölényét a nála is durvább és műveletlenebb Kenyházyval szemben azzal érzékelteti, hogy az utóbbi szinte egyáltalában nem szólaltatja meg, ha mégis, legföljebb tőmondatok erejéig. Felindult állapotában (különösen, amikor Tengelyi letartóztatásakor az alispán korlátozni szeretné durvaságát) a főbíró is elragadja a megyei szónokok nyelvi lendülete, s fölényeskedő beszédének gúnyolódó alaphangját a korlátlan hatalom tudata határozza meg.

A beszélő szívesen használja az elhallgatás eszközét, amikor például *nem* idézi föl a Réty és fia között Tengelyi letartóztatásakor lezajlott vitát, csak az eredményét összegezi. (Ebben ugyanis aligha lehetne más érv és hang, mint amivel Vilma feleségül vételi szándékának megvitatásakor már találkoztunk.) Egészen különleges nyelvi réteg az öreg Jánosé, amiben a népmesék *miles gloriosus*-ának, hetvenkedő katonájának, Hány Jánosának, a – sokat

tapasztalt – egyszerű veteránnak sajátos világképe tükröződik. Gondolkodásában a dicsőség eszméje, s a kötelességteljesítés beidegződött szabályai jelennek meg. A beszédmód gyakran visszavezethető a világirodalmi hagyomány – meghökkentően sokféle – epikai példaihoz.

A vígjátéki hang a harminckilenc fejezetből álló regény második részében (különösen a huszonharmadiktól) János „huszár” és a hősszerelmes Kislaky Kálmán szövetkezése után erősödik föl. Ez uralja a leitatási kísérletet, majd a szöktetési jelenetet. Ebből a szempontból a regény csúcspontja a Macskaházy meggyilkolását követő nyomozás – Nyúzó és Kenyházy pálinkás reggelijével, majd a hiú szakáccsal, a vele mindig ellenkező szakácsnővel és Ferkóval, a libériás kocsissal, aki azok közé az emberek közé tartozik, „kik mindent, mi kötelességökhöz nem tartozik, határtalan buzgósággal teljesítenek”.⁶² (A befogadó talán észre sem veszi, hogy Eötvös elfelejtette: ha Rétynének libériás kocsisa van, ami illik hozzá, akkor a történet elején nem lehetett szüksége Violára mint a lovak megbízható hajtójára.) Rétyné és Ákos – immár bűnügyi tartalommal is telített – összecsapása végén a mostoha a korra jellemző gyalázkodása bőszihi tettlegességig a fiatal férfit. (A tiltás szerint a vagyontalan Vilma azért sem vehető feleségül, mert „erkölcstelen személy, olyan, ki házasságod előtt ringyód volt”.⁶³) A sok véletlen kihallgatással a bűnügyi szál is korabeli színpadi művekben népszerű fogással kezdődik, majd Macskaházy és Rétyné összecsapásával, amelyben a korabeli melodramák jellegzetes szitokszava („Kígyó” – minősíti a zsarolás pillanatában Rétyné Macskaházyt) is elhangzik. E szálát zárja az alispánné öngyilkossága: a „ki-igyam a méregpoharat vagy ne” ugyancsak teátrális jelenete. Amikor színpadi hatásokkal találkozunk, a beszélő helyzete is megváltozik, közelebb kerül az eseményekhez, a hatásos jelenetek mintha szemünk láttára mennének végbe.

A beszélő nézőpontjának változtatása, a közeli és távolabbi képek egymásra építése, a késleltetés technikája, az utólagos magyarázatok, a történet nehezen indokolható hosszas kitérői, fontos döntések belső indítékainak lebegtetése, mind arra szolgál, hogy megmozgassa és állásfoglalásra bírja a befogadó tudatát. Így akarja kialakítani azt az irányt, ahová a regény végén el kellene jutnia, hogy határozottan állást foglaljon Magyarország átalakításának, megreformálásának alapvető kérdésében. A fogalom Hegel történelem-fölfogásához vezethető vissza. Eszerint ugyanis – szemben a görögségnek az idő körben forgására vonatkozó elképzelésével – a célélvű történelem „halad”, az emberiség szüntelenül fejlődik, s eljuthat a jelennél jobb állapotba. Ezt keresi a regény beszélője, illetve ennek keresésére akarja rávezetni befogadóit az irodalmi és a politikai beszéd változtatásával.

Eötvös *A falu jegyzőjének* a megjelenési évében ezeket írta Szalaynak: „A zsurnalizmussal járó keserőségek csak akkor válnak tűrhetőkké, ha arról, hogy fáradalmaink hasznosak, kétség nem lehet, azaz mikor a journal (újság)

pártot képvisel, mely által eszméit életbe léptetheti. Nekünk nemcsak hogy pártunk nincs, sőt individualitásunknál fogva nem is lehet soha...⁶⁴ A beszélő következetesen széles látókörű, nagy összefüggésekben gondolkodó, a világ ellentmondásaira a figyelmet fölhívó tanítóként – azaz határozott jellemű és fölfogású individuumként – szólal meg a regényben. Mintha éppen abban látná a regény lehetőségét, hogy az újságírás sikeréhez szükséges pártot ezzel az eszközzel teremtsen meg, így hozzon létre – érzelmi úton – együtt gondolkodó közösséget.

Az érzékeny ember eszményét képviseli Tengelyi, Vándory, Viola, Zsuzsi, Liptákné, Peti cigány, majd Vilma, Ákos, Etelka és Kálmán. Ez a kor hívja föl a figyelmet arra, hogy a közmegegyezésen alapuló társadalmi értékrend gyakran nem érvényesül, ezért nemcsak a rend határát átlépő kalandor, de a tilalmas utakra lépő bűnöző is válthat ki rokonszenvet.⁶⁵ Eötvös olyan befogadó közönséggel számol, amely elégedetlen sorsával, amelyet már megváltoztathatónak érez, s jól tudja, hogy a hatást egyrészt figyelmének lekötésével, a kalandok és titokleplezések izgalmaival, másrészt érzelmi hatásokkal érheti el. Ezt a közönséget Magyarországon a szórakoztató és a szépirodalom mellett a politikai reformok igényének a harmincas évektől egyre szélesebb körben terjedő eszméi is erősen befolyásolták. Ebből kerültek ki (az egyáltalán nem csak irodalmi remekműveket játszó) magyar színházak nézői, az irodalmi lapok és a politikai újságok – köztük Kossuth, majd a centralisták *Pesti Hírlapjának* – olvasói. Nem kellett tehát a regény politikai „irányzatoságának” elveit, céljait a regényhősök szájába adni vagy a gyakran „közbeszóló” beszélővel kifejtetni. Ezt a XX. századi olvasó okkal hiányolja, hiszen a szöveg utalásainak megértéséhez ismerni kell a magyar történelmet. (Ezért értették félre Eötvöst már a leegyszerűsített és sikeres korabeli angol fordítás kritikusai, s ez tette lehetővé a XX. században politikai célokat szolgáló – a szerző szándékaitól idegen – értelmezéseket is.) Az egykori magyar olvasó nyilván fölháborodott az igazságtalanságokon, azok okain, s noha tudta, az író a satíra eszközeit is használja, fölismerte a túrhetetlen emberi magatartások és a fenntarthatatlan viszonyok közti okozati összefüggéseket. Azaz közelebb jutott ahhoz, hogy belássa a változtatás szükségességét, illetve megerősödjék ebbéli szándékában. Az irány nyilvánvalóan az, amit Krisztus hirdet, amikor azt mondta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet.” A szeretet, a könyörület, az önfeláldozás eszméje vezet Eötvös szerint is az igazsághoz. Az igazság pedig az emberi élet legfontosabb rendező elve. Szolgálat a köz vezetőinek alapvető kötelessége.

A Tisza-mítosz

Nehéz, de talán nem is szükséges eldönteni, hogy szimbolikus vagy allegorikus jelleget tulajdonítsunk-e *A falu jegyzőjének* történetét bevezető helyszínnek. Annyi bizonyos, hogy az értő olvasó, a figyelmes befogadó fölfogását e

szöveg alapvetően befolyásolja. Már az első szó („Aki”) közösséget hivatott teremteni beszélő és befogadó között, hiszen közös tapasztalatokra, közös élményekre hivatkozik. Az olvasó-befogadó, „Aki” – tétélezi föl a beszélő – ismeri a leírt világot, vagy ismerni akarja, mert hasonló tapasztalatokat szerzett Magyarország más részén, az a beszélő nézőpontjával azonosulva személyes kapcsolatba kerül a következő történettel. Könnyen összefüggésbe hozhatja a bevezető tájleírást korábbi olvasmányaival is, azaz a mai tudomány nyelvén a szövegköziséggel (intertextualitással). A regény bonyolult fölépítésű összetett mondatai úgy kanyarognak,⁶⁶ mint a szabályozatlan Tisza. Ki-kicsapnak az indító tagmondat által vájt mederből, amelyről ráadásul nem is mindig dönthetjük el, hogy az lenne a főmeder. A mellékágak sokasága látszólag elvonja az olvasó figyelmét a szövegben fölvetett szál logikájának követésétől. Valójában a beszélő biztos abban, hogy az ötletszerűen közbevetett tagmondatok ironikus és önironikus megjegyzéseit a befogadó oda vetíti vissza, ahová utalnak. A cselekmény ezért is lassan folydogál, közben azonban az utalások sora a hiányérzet és a fölháborodás kiváltását szolgálja. S mivel mindez nem a leírt szövegben, hanem a befogadó tudatában jön létre, összetett hatása elmélyül.

Miközben a cselekmény nem egy „folyót” mutat be, hanem legalább hármat (de talán többet is),⁶⁷ a mítosz megértése összeköti ezeket a különböző jellegű történeteket, s központi szervező elvvé változtatja a hiány érzetét. Közben a beszélőnek arra is van gondja, hogy rejtélyekkel és utalásokkal, megszakításokkal és késleltetéssel a különböző történetek iránti figyelmet fölkeltse; izgalomérzést váltson ki a befogadóból. A szakirodalom figyelmét sem kerülte el a regényt bevezető tájleírás, de általában csak a hazai elmaradottságról szóló üzenetként fogták föl. Olvasata valójában ennél sokkal összetettebb. A Tisza megidézett képéhez tartozik a partját járó utazó is, aki azonban az epika három meghatározó elemével marad adósunk: mozgása érzékelhetetlen (alig halad), nincs mit megfigyelnie és személytelen. (A későbbiekben semmit nem hallunk róla, az „Aki” szerepe mindössze a Tiszára vonatkozik.)

A regény egyik alaptétele: „Csak a múlt azon egyetlen kulcs, mely által az egyes emberekben látszólag létező ellentétek megérthetők. Mint a folyónál, úgy többnyire az embereknél is nem annyira természetük, hanem inkább azon út, melyen átfutottak, határoz jellemükről.”⁶⁸ A közös magyar múltban elődeink közösen megtett útja a Tiszához kapcsolódik, az időtlenül itt folyó (mozgó, változó) vízhez. Az *Ossián* és a *Niebelung-monda* nyomán Eötvös korára (amikor az antik irodalom alapos ismerete az általános műveltséghez tartozott) általánossá vált a nemzeti mítoszok iránti érdeklődés.⁶⁹ Régi – természeti gazdagságunkra utaló – magyar monda szerint a Tiszának csak a fele víz, mert a fele hal. Ez lehet a kezdete a hazai mitológiában a Tisza megkülönböztetett fontosságának. Ahogy az egyiptomiaknak a Nílus, a germánoknak a Rajna, úgy a magyaroknak a Tisza a szent folyója.⁷⁰ Northrop Frye föl-

fogásában a források és folyóvizek szimbolikája az ártatlanság világára utal,⁷¹ ami itt az emberek mulasztásából válik zűrzavarossá és romlottá. A négy folyó már az Édenkert része volt, az elvesztett Paradicsomé; a víz pedig „az emberi élet alatti létszinthez tartozik. [...] Ezért a lélek rendszerint vízen kel át vagy vízbe süllyed a halál pillanatában.”⁷² A víz egyszerre lehet az élet és halál vize,⁷³ s *A falu jegyzőjének* szereplői a folyó partján élnek. Amikor a Viola mentésére siető Zsuzsi, Peti és István gulyás útját a víz keresztezi, nem tudnak rajta átkelni. Ez a halált hozza magával, ha nem is az üldözötét, de őt is végveszélybe sodorja.

Az ősi folyóisten mítoszának hazai földidézéséhez a Duna nem volt alkalmas, hiszen idegenben ered és idegen földön folyik tovább. A Tisza viszont (akkor) magyar földön eredt, magyar földön ömlött a Duna európai vízrendszerében. Azaz a mi folyónk lehetett. A hun rokonság tudatának XIX. századi elmélyüléséhez jelentősen hozzájárult Horvát István⁷⁴ figyelmeztetése titokzatos keleti származásunkra. Noha Jordanes félreérthető megjegyzése nem utal egyetlen megnevezett folyóra sem, a magyar eredetmondában korán megjelenik, hogy Attila király hármaskoporsóját a Tisza mélyére rejtették-temették. Ott rejlik tehát a mi ősi dicsőségünk, ott a mi gazdagságunk és a mi nagyságunk titka. Az Attila-őshöz visszanyúló mítosz ugyanis egyrészt a honfoglalást hivatott igazolni (jogos tulajdonukat foglaltuk vissza),⁷⁵ másrészt világhódító képességeink bizonyítása. Harmadik tanulsága pedig az Attila halálával kezdődött a végzetes testvérharc, amelynek következtében a világverő hunokat elsöpörte a sokat emlegetett nemzethalál.⁷⁶ A Tisza titkának föltalálása tehát azt is ígérné, hogy a koporsó (és a „kincs”) visszaadja birtokosának azt a varázserőt, amely a nemzeti egység megteremtéséhez szükséges.

Eötvösnél persze minderről szó sem esik: a korabeli befogadó tudata ruházza föl a folyót a mítoszi „áthallással”. Az az ellentmondás viszont Eötvös nézőpontjának a tengelyében áll: hogy miközben a táj képe a tehetetlen mozdulatlanságot sugallja, a Tisza – ha lassan is, de – föltartóztathatatlanul folyik. Mondhatjuk: halad. S ahogy már a görögök tudták, kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba, Eötvös a szüntelen változást jelképező Tisza megismerésében a magyar világot jellemző tehetetlenséget idézi olvasója emlékezetébe – egyúttal előlegezve a regény fő tételét: miszerint a *beletörődés szelleme* tartja fenn a „rosszat”. A „veritas” magasabb rendű értelmében vett igazság (az emberi gyengeségek viszonyai között) a betartott és betartott, előírt és bennünk élő (erkölcsi) törvényekkel biztosítható. Ott azonban, ez az eszme meg sem jelenhet, ahol az igazságszolgáltatás működésképtelen, s ezzel szükségszerűen hiányzik a törvényes rend, ezért többé-kevésbé mindenki törvénytelenésekre, jogtalanságokra, bűnökre, de legalább mulasztásokra vagy áldozat-szerepre kényszerített. Az olvasónak (befogadónak), akinek majd meg kell fejteni ezt az üzenetet, e tájhoz kötődése, gondjainak ahhoz

kapcsolása adja az indító lökést. Mégpedig úgy, hogy a szöveg közvetve utal a korábbi költők (Orczy, Bessenyei, Gvadányi) Tisza-képére és a kortárs Petőfi tájverseire. A magyar Alföld, a Tisza vidéke ekkor (egyidejűleg Széchenyi jórészt e vidék javát szolgáló folyószabályozási terveivel) válik a sajátos magyar mítosz részévé, amelyet majd újrafogalmaz Nagy Ignác és Kuthy Lajos, végül pedig – még nagyobb erővel és főleg sikerrel – Jókai.⁷⁷

Tegyük még hozzá a Rousseau óta élő, és a romantikában sajátos szerepet játszó természet iránti érdeklődést, ami a mai befogadó tudatában másként jelenik meg, mint a XIX. század elején. A korabeli olvasó nyilván észlelte, hogy még a legelmaradottabb magyar vidéken sincs már ősalapotú természet, s az adott táj leírása nem csábít „visszatérésre”, az ember teremtette mesterséges (kultur-) világból való kilépésre. Igaz, a szövegben megjelenik a természetben élő ember mitikus jelképe, a „pásztor”, akit itt „a kislaki gulyás” személyesít meg, s akiknek életformája nem illeszkedik a kor társadalmába. Annyira, hogy magától értetődő kapcsolatban áll a polgárosulás előtti magántulajdont védelmező, az érvényes törvényekkel szembeszálló legendás (és szinte minden író képzeletét megmozgató) betyárvilággal. A pásztorok között nyer(ne) menedéket a törvénytelenések elkövetésébe hajszolt Viola, de a társadalomban már megvan az a képesség, hogy utánanyúljon a figyelmén kívül álló „rideg”, magányos életformát vállalók világába is. (Igaz, a regény logikájának megfelelően ez sem működik másként, csak ha valaki emberi együttérzéstől vezetve az igazság keresésére indul.⁷⁸) Éppen az lesz a regény fő kérdése (a XIX. század haladásba vetett hitének megfelelően), hogyan lehet ezt a világot az emberi szellem segítségével jobban lakhatóvá, a szabadság, egyenlőség, testvériség és jólét eszméjének megfelelővé változtatni. A mitikus magyar „puszta” annak a világnak távlatos háttere, amelyben az ott élők nem tudtak mást (többet, jobbat) létrehozni, mint az álmos, fülledt, bezárt Porvárt, a sivár Tiszarétet, Garacs görbe utcáit, ahol már az építkezések zúrzavara és hanyagsága miatt is lehetetlen az „egyenes út” (persze átvitt értelemben is).

A Tisza-partján találkozunk a regény főbb szereplőivel. Itt bontakoznak ki az első konfliktusok, s ez a pásztorok, alig lakott táj rejthetné el a rokonszenvenné tett áldozat-bűnöst, Violát. Ebből azonban nehéz lenne „népbarát” érveket kihallani, hiszen Viola, Zsuzsi, Peti cigány, a „szabad” gulyások és János „huszár” kivételével⁷⁹ nincs a regényben „népi” szereplő, aki az igazság mellé állna. A parasztok, ha nem egészen önkéntes döntések alapján is, de tevékenyen részt vesznek a „jó” üldözésében, akár életüket áldozzák Nyúzó parancsára. Lesújtó véleményét Eötvös már az első lapon megfogalmazza, ahol bemutatja, hogy a jobbágyság is lusta, nemtörődöm. Rosszul művelt szántóföldjein a paraszt „tengerijét és búzáját Isten után csak az őrzi meg, hogy a lopás is némi fáradságba kerül...”⁸⁰ A gondok nem abból következnek, hogy valaki milyen helyet foglal el a társadalomban, hanem az álta-

lános tétlenségből. Mintha az itt lakók – tevékeny élet helyett – sorvadó akarrattal, kényszerpályákon megrekedve várnának állandóan külső csodákra.

Tisza-parti erdőben játszódik a groteszk bűnügyi történet drámai csúcspontja is: itt fogják el különös körülmények között Violát. A fák közé rejtett kunyhóban a bajban is másra (Tengelyire és irataira) gondoló férfi biztonságban érzi magát, az árulás veszélye „igazi” betyártársának, a világlátott „ob-sitos” katonának jut az eszébe. A hűséges kislaki gulyás, István akaratlanul lesz barátja és pártfogoltja árulója, mert nem tudja, hogy Czipra már nem tartozik a betyárok bandájához: Nyúzó megvásárolta. Pedig mintha István (a „pásztor”) lenne a regény egyik legbiztosabb pontja: mentes az anyagi gondoktól, kívül él az adott társadalom keretein. A pusztaság legendás szabadságához azonban az is hozzátartozik, amire a beszélő csak utal: a betyárvilággal való kapcsolata, lopott („bitang”) jószágok befogadása. Peti cigányt az előítéletek a falu szélére „száműzték”, s a község látóköre kivüli kovácsműhelyében mindenkit (legyen akár a törvény üldöztötte) kiszolgál. Miközben Viola nyugodtan ábrándozik, az írott törvénnyel nem sokat törődő István gulyás már olyan – hamis – iratokról is gondoskodott, amelyekkel más megyében új életet kezdhet. Valóságos versenyfutás indul meg az áldozat felé – aki-ben egyedül itt merül föl „bűnös” gondolatként az, hogy bosszút álljon azokon, akik balsorsáért felelősek.⁸¹ Egyfelől a „rosszak”, Macskaházy és Nyúzó hajtatnak önkínzó sebességgel Viola rejtékhelye felé, másfelől – a gulyás kocsiján – a három „jó”: Zsuzsi, a hű feleség, és a két barát (István és Peti). A természet azonban közbelép: köd ereszkedik a tájra, megnő a víz: elnyelés-sel fenyeget, s a rét kocsival járhatatlan vizesláppá változik. A mentőcsapat útja megakad. A gulyás elátkozza a Tiszát, Peti cigány fölmenti: nem felelős a posványért. Ezt is a gátépítő urak számlájára írja, akik miatt a Rákér „egészen nekibolondult”.⁸² Közben Macskaházy és Nyúzó zavartalanul célba ér.⁸³

Mint Amerika őserdei, olyan a vízparti tölgyes. S abban is hasonló a XIX. század eleji legendárium szerint korlátlanul tartott lehetőségek Új világához, hogy a magyar földesurak nem hasznosítják. Mivel a fának Magyarországon nincs ára, panaszolja a beszélő, az erdő is haszontalan. (Legföljebb sertéskondákat makkoltatnak benne, ha termést hoz a fa.) A fa akkor válna értéké, ha a föllendülő gazdaság meg tudná fizetni az árát, s megépítenék a szállításához nélkülözhetetlen utakat. Ez a gondolatmenet sincs leírva, ezt „az üres helyet” is a befogadónak kell saját tapasztalatai és ismeretei alapján kitöltenie. A mítoszhoz hozzátartozik e magasba mutató királyi kép: a Tisza két partján „hatalmas tölgyek emelik koronáikat, nem ápolva emberek által, de a természet egész pompájában emelve sudaraikat az ég felé, melyeket nem fejsze, hanem csak az idő vagy a Tisza döntenek meg”.⁸⁴

„Ha boszorkány szemmel bírnánk, kik – mint jámbor apáink hitték – éjtszaka mint nappal mérföldekre láttak, s ha a téren, melyen történetünk játszódik, valamely magasabb hely volna található, most valóban ritka dolog-

nak lehetnénk tanúi.”⁸⁵ Láthatnánk, hogy úri hintó és egy könnyű parasztszeker versenyez egy ember életéért. A „boszorkányszem” a démoni világhoz tartozik, amit kiegészít a beszélő megválaszolatlan kérdése: „Kit nevezhetni bátornak?”⁸⁶ „Van egy neme a merészségnek mindenkiben” – állapítja meg különböző példák alapján a beszélő. A kérdés csak az, mi a tettek célja. „Hisz az erényeket úgy értelmezi mindenikünk, hogy magát az erényesek sorából ki ne zárja; mindenki oly képet mutat magának, mely mellett megélhessen.”⁸⁷ Tudjuk, Nyúzó gyáva, lusta, de zsarolható. Macskaházy számító alattomoságából már nem hiányzik minden merészség. Nagy nyereségre játszik, s mire az éjszakai kocsizásra kényszerül, már túl sokat kockáztatott ahhoz, hogy a veszteséget félvállról vehesse. (A főbíró még hozzá képest is hitvány ember.) Nem csupán kicsinyes bosszúvágy és hiúság, hanem fontos érdeke fűződik Viola elhallgattatásához. Merésznek kell lennie, hogy bűnet megvalósítsa: megszerezze Violától Vándory iratait.

Ez az éjszakai hajsza, és végső eredménye: Viola foglyul ejtése, az általa őrzött iratok megszerzése, a regény vízválasztója. Mint egy tanmesében: a bűnösök üldözik a bűnt – az erény (és törvényesség) álruhájában. Csak a lovagregény hagyományából átvett merészség-kultusz bűnözőket fölmagasztosító eleme marad el.⁸⁸ A beszélő ingerülten elhatárolja magát attól a betyárromantikától, amivel a történet érintkezik; aminek keretében a „regényíróknak egy idő óta szokása bájló színekkel festeni a vétket.” A „vétek minden nemeinek nyájasan mosolygó képei készítettnek a jámbor közönség számára, oly szépek, oly csábítók, hogy szinte bámulni lehet, miként nem találkozunk többben, kik e képek utánzását tűzik ki maguknak célul.”⁸⁹ Pedig – írja –, „ha valaha az oly regényesnek festett zsványéletet közelebből látnánk, melyek között e kalandok játszának, e hősöknek egész aljasságát [...] a kép egészen más volna”.⁹⁰ Be is mutatja ezt a világot, amiben Viola idegen, s ami a rablóból lett pandúron, Czifrán keresztül Nyúzóhoz kapcsolódik. Csak annyit tart meg a rabló-romantikából, amennyire szüksége van a kalandregényhez. Látjuk „e hősöknek egész aljasságát, kiknek bátorsága nem más, mint akasztófától félelem...”⁹¹

Figyelemre méltó a Vándory-iratok ellopására fölbérelt betyárból pandúrrá változott Czifra végzetes szerepe. Hitvány figura ez a szentvilmosi nemes, akiről István gulyás úgy tudja, betyár, Viola társa, de aki már áruló szolgálja a Hatalomnak. Ennek ellenére részese a Vándory-iratok lopási kísérletének, majd ő „végzi ki” a menedékhelyéről – Tengelyi megmentésére – önként visszatérő „bűnöst” is. A „regényesnek festett” zsványélet: éhség, mocsok, nyomorúság. A tapasztalt betyár (hosszú szolgálat után leszerelt „vén” katoná), Rácz figyelmezteti a biztonságról álmódzó, érzelmeit és szomorúságát szabadon engedő Violát: „a veszedelem akkor üt ki, mikor az ember legkevésbé gondolja”.⁹² A betyárokról a beszélőnek éppen olyan lesújtó véleménye van, mint a „hajtásukban” részt vevő parasztokról. Egyikük elszánt, éber és

könyörtelen, másikkal véletlenül és gyengeségből sodródott a társadalmon kívülre, hitvány, gyáva alak. Az ellopott iratokra vadászó urak bekerítik a zsványokat, akik közül az utóbbit az ital vitte a bűn útjára, az előbbi háborús veteránként nem találta meg a helyét a békés társadalomban. A harmadik Viola, az egyetlen valódi áldozat. A gyenge jellem itt is fél, megadná magát, a két erős védekezik a gyáva támadókkal szemben.

A kunyhó ostroma, benne a nevetségesen gyáva Nyúzó hadvezéri szerepe, a hősi epika pazar paródiája. Ebben – akárcsak az *Iliászban* – a nyers erőszak helyett a ravaszság hoz megoldást: a „ravasz” Macskaházy a kunyhó kilátás nélküli oldaláról egy pandúrral fölgyújtatja a faépítményt, így ejtik fogságba az önzetlen Violát, aki – ahelyett, hogy a halált vállalná, önzetlenül rohan Tengelyi iratait mentve – a szó szoros értelmében ellenségei karjába. (Míg Homérosznál a ravaszság erény, a regényben gyáva aljasság.) Csak a pandúrokat vezető (katonaviselt) „*commissarius*” bizonyul bátornak, jelentős része van abban, hogy a nagy létszámfölényben lévő ostromlók nem futnak el. (Kétszer meg is sebesül.) Miközben ez történik, Petőfivel mondhatnánk: a Tisza „csendesén ballagott”. Pedig ebben a csendben is elöntött olyan területet, amelyeket a helyszínt jól ismerők járhatónak tartottak.

A történet legvégén a regény a Tisza partján fejeződik be azután, hogy az író gondosan, ha nem túl bizakodóan is, elvárta a szálaikat. Úgy, ahogy ezt a mítoszokra fogékony romantikában szokás. A beszélő által szervezett kereső-felfedező utazás visszatér kezdőpontjához. A mindennapiságot hangoztató szöveg itt himnikusan szárnyal. A „zöld rónaságot” dicséri: „Végtelenül, mint a tengernek árjai, terülsz el szemünk előtt, s nagyságodnak nincs látszó határa. [...] Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást áraszál magad körül. [...] Boldog, ki e napot elérheti! boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő elkészítésén dolgozott.”⁹³ Itt kapcsolódik a tájleírás az *ars poeticához*, amire az írói szerepfőlfogásról szólva még vissza kell térnünk.

1 Szokatlan, hogy egy folyóirat szorosán egymás mellett közöl két tanulmányt egyazon regényről. Ugyanakkor nem a szerkesztőség eljárása szokatlan, hanem a dolgok alakulása: merő véletlen hozta úgy, hogy a két írás szerkesztőségbe érkezését mindössze napok választották el egymástól. Úgy gondoltuk, indokolatlan lett volna őket egymástól elválasztva közzétenni: a szerzők valamelyikét arra kényszeríteni, hogy másikkal munkáját már korábbi szakirodalomként figyelembe véve módosítsa saját szövegét – ami másfelől

viszont azzal a meg nem érdemelt előnnyel járt volna számára, hogy tanulmánya „az utolsó szó” súlyának többletéhez jut. Hasonlóságai és különbségeik egymás mellett járulhatnak hozzá a tárgyalt műalkotás megismeréséhez. (A szerk.)

2 *Pompeji*, 1997/2–3, 212–244.

3 ERDÉLYI János, *A falu jegyzője*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 22–27.

4 Csengery Antal Erdélyivel vitázó véleménye három részben jelent meg a Pesti Hírlap 1847-es évfolyamában (812., 814., 828. sz.)

5 GYULAI Pál, *Bírálatok 1861–1903*, Bp., 1912, 100–131. – Eötvös ugyanígy minősíti Széchenyi *Hitelét*.

6 SÖTÉR István írta *A magyar irodalom története* (III, Bp., 1965) Eötvös Józsefről szóló fejezetét (807–638.), miután 1953-ban megjelent monográfiája első, majd 1967-ben második kiadása.

7 WÉBER Antal, Eötvös: *A falu jegyzője = Irodalmi írások távlatból*, Bp., 1974. – Olyan szemléletet mutat ki, amelyben „nem pusztán a művészi produktum minősége lebeg az alkotó szeme előtt, hanem ihletébe, írói magatartásába eleve belejátszik a literatura szokványos elképzelését szélesebbre táró küldetés-tudat”. – 327.

8 Vö. Fielding híres előszavával a *Joseph Andrews* műfaji magyarázataként.

9 Sterne *Tristram Shandy* című regényében „a tréfával összevevadt szentimentalizmus a neheztelés igen eleven színével van felülöntve, ha lehetne mondani, bizonyos embergyűlöléshez hasonló érzelem, mely akkor származik, midőn az erkölcsiség legtisztább fényében képzel emberiséget tesszük a nevetséges világitásban felállított emberi romlottság mértékévé, azaz, a természeti legnagyobb alacsonytságot a legmagasabb ideálhoz hasonlítjuk, mely által az még egyszer olyan mélyen látszik lesülyedni. Ekkor a nevetségesnek és indítónak temérdek visszahatású ellentételéből, bizonyos általrazó érzelem támad fel...” (KÖM, I, 611.) – Eötvöstől persze távol áll az „embergyűlölet”, és Sterne-nél nagyobb szerepet ad a politikai beszédnek.

10 Szigligeti Ede *Szökött katona* című népszínművét 1843-ban mutatta be a Pesti Magyar Színház.

11 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 50.

12 A regény sikerének bizonyítékaként idézi Fenyő István Ferenczi Zoltán adalékát: „fiatal korában hallotta egy idősebb hölgytől, hogy annak idején, a mű megjelenésekor, a regény füzetet kézzel kézzel jártak a falvakban, s egy alkalommal, amikor az egyik füzetet nővérével együtt éjjel olvasták, elfogyott a gyertyájuk. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikük folyton rakta a pozdorját a tűzre, másikuk pedig annak lobogó fényénél olvasta a regényt, míg azt el nem végezték.”

(FENYŐ, *A centralisták, i. m.*, 315.) – Jegyezzük meg: itt is felolvasásról hallunk.

13 VAS Andor (Hazucha Ferenc), *Életképek*, I, 346–348.

14 *Életképek*, 1845, 11. sz. 346–348.

15 KELMENFY László (Hazucha Ferenc), *Irodalmi Őr*, 1846, 97–108.

16 *Irodalmi Őr*, 1846, 10. és 11. sz., 97–108.

17 ERDÉLYI János, *A falu jegyzője*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 22–27.

18 Az idézett kritika nem a füzetes, hanem a háromkötetes kiadásról szól, amelyet Eötvös 1865-ben átdolgozott, de még Gyulai Pál elemzése is az első kiadásra vonatkozik. (GYULAI Pál, *Újabb regények. Bírálatok 1861–1890*, Bp., 1911, 100–131.)

19 Eötvös tagja volt az ezen dolgozó bizottságnak.

20 Uo., 6. – Érdekes, hogy a „francia regény” a silányság mércéje. Valószínűleg az irodalomtörténetben számon nem tartott művekre, nem Balzac, Hugo, Chateaubriand, Sand, Sue műveire vonatkozik.

21 ERDÉLYI János, *i. m.*

22 Uo.

23 Deák Ferenc szerint Eötvös Taksony megyéje „állatorvosi ló”.

24 A Pesti Hírlap 1847-os évfolyamának 814. sz. (január 17.) névtelenül, a szerkesztő álláspontjaként jelent meg azon a napon, amelyen a lap József nádor halálát hírül adta.

25 Pesti Hírlap, 1847, 814. sz. (január 17.) – Érdekes, hogy az *Életképek* és az *Irodalmi Őr* ismertetőjével ellentétben Csengery mindig pontatlanul idézi a mű címét.

26 Nem mintha néhány kifejezés megértéséhez a mai olvasónak nem volna szüksége sajátos nyelvtörténeti ismeretekre. A regény elején például Viola arról panaszkodik, hogy a pandúrok „a hegedű is rám akarják tenni”. Meg kell néznünk valamelyik nyelvtörténeti szótárban, hogy tudjuk, „ez a hegedű” – nyakaloda.

27 Pesti Hírlap, 1847, 828. sz. (február 11.) – A regény és Csengery nyelvi eszményének jellegzetességére WÉBER Antal hívja föl a figyelmet. Szerinte ez Kölcsényi és Wesselényi „pneumatikus körmondatainak” a hatása, „ahogy Erdélyi János nevezte” e mondat szerkesztési gyakorlatot, s ezek „lehetnek ugyan

egy jellegzetes szónoki stílus alkotóelemei, de az elbeszélő próza eszméül már alkalmazmatlanabbak..." *I. m.*, 325.

28 E vita elemzésére nem vállalkozom.

29 FERENCZI Zoltán (*Báró Eötvös József*, Bp., 1903.) és VOINOVICH Géza (*Eötvös József*, Bp., 1903.) inkább életrajzi adatokkal járultak hozzá az író utóéletének gyarapításához.

30 SÓTÉR, *i. m.*, 159.

31 Uo., 146–158.

32 WÉBER, *i. m.*, 328. – A hivatkozott Dickens-mű: *Scetches by Boz*, London, 1836.

33 Uo., 331. – A „polgári” jelző akár elhagyható lenne: a „modernizáció” következményéről beszél.

34 Uo., 338.

35 FENYŐ, *i. m.*, 315–319.

36 KULIN Ferenc, *A publicista Eötvös radikalizálódása = Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986, 207.

37 Mihail BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben = Uő, A szó esztétikája*, Bp., 1976, 300. Idézi: KULIN, *i. m.*, 168.

38 Magyarul: gyakorlatban.

39 Magyarul: bennrejlését.

40 KULIN, *i. m.*, 182.

41 Uo., 168.

42 Ahogy ezt Ákos pesti neveltetése, mint az idő változására vonatkozó utalás, jelzi.

43 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 40–41.

44 PLUTARKHOSZ *Párhuzamos életrajzai*-ból, *uo.*, I, 42–43.

45 Uo., I, 41.

46 Uo., I, 45.

47 Uo., I, 46. „...a folyó bármily nyugodtan haladva végül tengerhez jut...”

48 Miután fölhívta a főispán figyelmét, hogy útközben látnia kellett a „Rongyos födelű kunyhókat, a földeket félig parlagon, az embereket szomorúan körüljárva az utcákon vagy künn marhájok után.” – Uo., I, 233.

49 Uo., I, 234.

50 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, Bp., 1998, 117.

51 Uo., 115.

52 Angaria – 1. Robot, úrdolga; a jobbágy kötelező ingyenes munkája földesúr számára; 2. Hadviselő fél joga idegen államok vagyontárgyainak lefoglalására, főként járművek igénybevételére...” (BAKOS: *Idegen szavak*

szótára, Bp., 1960.) Itt összetett értelemben szerepel: Viola robottehernek számító fuvarjának végrehajtására utal.

53 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 16.

54 DEVESCOVI Balázs idézi Deák Ferenc adomáját: „Ahhoz a lóhoz hasonlít ez a vármegye, a melyet az anatómia könyv címlapján találunk. Keresztül kasul van húzva vonalakkal, s minden négyszög az állat egy bizonyos betegségét jelenti. Hát hiszen igaz, hogy megvannak mindazok a lóbetegségek, de olyan nincs a föld hátán; a melyben minden betegség együtt volna.” „*A falu jegyzője*” *mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.)* = Pompeji, 1997, 2–3, 214.

55 FRYE, *i. m.*, 47.

56 Charles DICKENS, *A Pickwick Klub*, Bp., 1961, 5–7.

57 Vörösmarty írta a *Tündérvölgy* második versszakában: „én is oly dalt mondék világ hallatára” [...] Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,”

58 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 354–355.

59 Ma akár beleláthatjuk a „fogyasztói társadalom” szatírját is.

60 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 121.

61 Macskaházy nyelve ebből a szempontból külön tanulmány tárgya lehet az „igaz” kiforgatásának lehetőségére.

62 *A falu jegyzője*, *i. m.*, II, 222.

63 Uo., 135.

64 1845. november eleje.

65 Pl. FIELDING, *Jonathan Wild, Tom Jones*.

66 Roppant érdekesen és nagy anyagismerettel tárgyalja ezt DEVESCOVI Balázs „*A falu jegyzője*” *mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.)* című tanulmányában. Pompeji, 1997/2–3, 212–244.

67 Amennyiben a folyót a cselekménnyel azonosítjuk, az egyszerre és elkülönülten Tengelyi és Viola története, valamint egy kitervelt, végrehajtott és leleplezett bűnügyé.

68 Uo., 34–35.

69 Ennek alapját az adta, hogy Homérosz és Vergilius műveinek alapos ismerete az általános műveltség alapjaihoz tartozott. A magyar őstörténetet – vitatott formában – kutató Horvát István az egyetemen kedves tanára volt. Horvát hatásáról pedig lásd GERE Zsolt tanulmányát: „*Hat gím jöve sebtén elébe*”. ItK, 2000, 454–496.

70 „Titok, mi tisztán született” – írta *A Rajna* cím versében a mítoszok szellemére ugyancsak fogékony Hölderlin, majd Keresztury Dezső fordításában így folytatja: „De hol van csak egy is, / ki életén át / szabad lehetne s szíve vágyát / önmaga tölthetné be, mint / jó magasokból jöve a Rajna, / s oly szent öblön születve, / boldogan, úgy mint ő?”

71 FRYE, *i. m.*, 132.

72 Uo. – Homérosz szerint Ókeanosz, a folyóisten mindennek az eredete. Szorosan hozzátartozik Tethüs istennő és az ősnemzés befejezettsége, ami ha „nem maradt volna abba, világunknak nem lenne állandósága, nem volna kerek határa, és semmiféle keringés (források, folyók, tavak, tenger) nem térne vissza önmagába”. (KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., 1977, 19.)

73 Eötvös *A falu jegyzőjének* írása előtt nem olvashatta Charles Dickens *Dombey és fia* című regényét. Mégis érdemes itt a mítosz nemzetközi ismertségének szemléltetésére idézni a „kis Paul” halálának leírását: „Milyen gyorsan rohan a folyó zöld nádas között Folyó! De már a tenger közel van nagyon. Hallom a hullámokat. Mindég ezt beszélték.” Ezt – a halált.

74 Jelentőségére – más összefüggésben – érdekes tanulmányban hívja föl az újabb figyelmet GERE Zsolt, *„Hat gím jöve sebtén elébe”*, ItK, 2000, 454–496.

75 A Réty nemzetség ügyvédjét először annak közlése végett említi a szöveg, hogy bár-mikor hitelesen tudja bizonyítani a család

„ázsiai eredetét”, ősi származását. (*A falu jegyzője, i. m.*, 3.)

76 Maradt mutatóba Csaba királyfi „árva népe”, a székelyek.

77 Gondoljunk az *Egy magyar nábob* nyitó képére.

78 E „vállalkozó”, János, az obsitos katona, akit Réty Ákos iránti hűsége vezet, a katonalételemből hozott találékonyság és a „népi” ösztetartozás érzetének fölhasználásával.

79 A kor hazai mitológiájának jellegzetes szereplői: a betyár, a pásztor, az obsitos katona, a cigány.

80 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 1.

81 S aki bosszúra gondol, bosszú áldozata lesz, a beszélő keresztény logikája szerint.

82 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 372–373.

83 Arról nem esik szó, hogy az ostromlók hogyan jutnak oda.

84 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 375.

85 Uo., 363.

86 Uo., 366.

87 Uo., 367.

88 Vö. Michael FOUCAULT (*Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990) nézeteivel és Eötvös regényírói hitvallásáról írottakkal.

89 Uo., I, 378.

90 Uo., I, 381.

91 Uo., I, 384.

92 Uo.

93 *A falu jegyzője, i. m.*, II, 444–445.